

Gárdos Judit

ELŐÍTÉLET-KUTATÁSOK

G. W. Allportnak (1954), az előítélet-kutatások klasszikusának a meghatározása szerint az előítélet általánosításon alapszik, és egy személlyel vagy egy csoporttal szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűdöt takar. Attitűdökkel már az általunk vizsgált időszaknál jóval korábban, a 19. században foglalkoztak tudósok, elsősorban fiziológiai folyamatokat kutatva. Attitűd alatt értették azt a hajlandóságot, hogy reagáljunk a körülöttünk lévő világra. Attitűdök közé tartozhat a testtartás (lásd Galton munkásságát) vagy a test mozgása (Darwin 1872). Szövegemben természetesen nem a fiziológiai folyamatokkal foglalkozom, hanem szociológiai, szociálpszichológiai kutatásokon keresztül mutatom be, hogy hogyan fejlődött, változott e kutatási terület. A szociálpszichológia nemzetközi tudománytörténetében Kelet-Európa nem jelenik meg külön régióként (vö. például a Kruglanski és Stroebe által 2012-ben szerkesztett összefoglaló tudománytörténeti monográfiát a szociálpszichológia történetéről), a hangsúly az amerikai és a nyugat-európai folyamatokon van. Ezért is fontos, hogy a magyar példán keresztül rávilágítsunk erre az eddig kissé talán elhanyagolt térségre; ebben a fejezetben a magyarországi attitűdkutatásokról általában, majd konkrétan egy Magyarországon különösen elterjedt alkalmazásáról, az előítélet-kutatásokról írok. Az írás összefoglaló mivoltából adódóan számos kutató sajnos kimarad belőle, de igyekszem a fő irányokat, tendenciákat bemutatni. Az előítélet-kutatások végigkísérik a magyar szociológia és szociálpszichológia történetét; szövegemben néhány példával illusztrálom az előítélet-kutatások fő közös jellegzetességeit, módszereit és céljait, ezek változásait 1960 és 2010 között, valamint a hagyományokat, amelyekbe ezek a kutatások illeszkednek. Fokozott figyelmet fordítok a cselekvés és az attitűdök dichotómiájára, valamint a kutatási szövegekben tetten érhető normatív elköteleződésekre.¹

¹ Nagyon köszönöm a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tagjainak a közös munkát, különösen Kovács Éva és Szabari Vera kommentárjait, javaslatait. Hálás vagyok Sik Endrének és Somlai Péternek az írás egy előző változatához fűzött tanácsaiért. A cikk egy szűkebb területre fókuszáló változata a *Szociológiai Szemle* 2020/1. számában olvasható (Gárdos 2020). Néhány passzus a doktori disszertáción alapszik.

Szociálpszichológia a 20. század elején. Az attitűdkutatások kialakulása

Az 1920-as években a szociológia és a pszichológia még nem vált el teljesen egymástól (Jahoda 2007: 177). A chicagói egyetem szociológia tanszékén működött egy sor olyan szakember, akik később a szociálpszichológia meghatározó személyiségeiként vonultak be a történelembe (Jahoda 2007: 170); közülük tartozik Gordon Allport, Bogardus, Folsom, Burgess, Dewey, G. H. Mead, Robert Park, William Thomas vagy Znaniecki. Az 1918–1920 között megjelent *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (Znaniecki–Thomas 2002) talán az egyik első olyan attitűdkutatás, amely a mai napig alpmű maradt. Thomas és Znaniecki úgy határozták meg a szociálpszichológiát mint az attitűdök tudományos kutatását. Az attitűd ebben a műben egy értékhez való viszonyulásként definiálódik, amely a valós vagy lehetséges cselekvéseket irányítja (Jahoda 2007: 178). Az attitűd definíciója az elmúlt száz évben folyamatosan változott. Allport (1935: 836) definíciójában az attitűdök nagyjából szervezett és koherens diszpozíciók az egyén mentális életében. Ezekből ered az emberi viselkedés stabilitása és konzisztenciája. Az attitűdök értelmezhetők az egyén tudatos vagy tudattalan, valós vagy hipotetikus viszonyulásaként.

Bár az 1920-as évek elejétől a társadalomkutatók figyelme az attitűdökre irányult, az korántsem volt egyértelmű, hogy az attitűdöket mérni is lehet. Walter Lippmann 1922-es *Public Opinion* című könyvében megállapította, hogy emberek véleményét a külvilág egyéni reprezentációi nagy részben determinálják. Robert E. Park 1924-ben leírta (Park 1924), hogy szerinte egyszer majd lehet mérni a távolságot emberek között; konkrét mérési eszközre azonban szövegében javaslatot Park nem ad. Bogardus – Park ötletére hivatkozva – 1925-ben hozta nyilvánosságra saját javaslatát arra (Bogardus 1925), hogyan lehet mérni a társadalmi távolságot. Bogardus módszere alapján megkérdezik, hogy a válaszadó elfogadná-e családtagként egy bizonyos etnikai csoport tagját. Ha a válasz nemleges, akkor egyenként megkérdezik tőle, hogy elfogadná-e barátként, szomszédként, egy településen együtt élne-e vele, az ország állampolgáraként, az országba látogató turistaként elfogadná-e. A kérdés ott áll meg, amikor először ad igenlő választ a megkérdezett: ez alapján határozzák meg azt az értéket, amelyet a kérdezett esetében a „társadalmi távolság” változója kap (tehát egy skálán mérik a társadalmi távolságot). Ha családtagként elfogadná, akkor ez az érték 0, ha csak barátként, akkor 1, ha az országba látogató turistának sem fogadná el, akkor 6. Bogardus mérési módszere ma is általánosan használatos.

Thurstone (1928) egy alternatív mérési módszert dolgozott ki. Első lépésben több száz ember osztályozott attitűdkijelentéseket (összesen 11 kategória állt rendelkezésre az osztályozáshoz; ellenséges, semleges, támogató stb.). A kijelentéseket az összes attitűd mediánjával sorolták osztályokba. A válaszadók aztán a lekérdezés során vagy egyetértének a megadott állítással, vagy nem. Thurstone e módszere nagyon munkaigényes, ezért nem is terjedt el. Néhány évvel később, 1932-ben, Rensis Likert ennek egy egyszerűsített változatát javasolta. Elhagyta az előértékelést: a kutatók megfogalmazznak egy állítást, s a kérdőívben egy skálán lehet bejelölni, hogy a válaszadó mennyire ért egyet az állítással (ami nem csak egy attitűdöt jelenthet, hanem akár véleményt is). A Likert-skála is nagy sikerre tett szert, s – Borgardus módszeréhez hasonlóan – a mai napig használják az attitűdkutatásokban.

Az attitűd kutatási témaként gyorsan nagy fontosságra tett szert. Az 1920-as években számos új népcsoport vándorolt be az USA-ba, minek következtében sok, különféle ember élt együtt a társadalomban. Az 1930-as években több kísérletet is végeztek, hogy attitűdváltozásokat hozzanak létre, és aztán mérjenek. A propagandakutatás is ekkor vált fontossá; a háborúban nyilvánvalóan hűsbavágó az a kérdés, hogy mennyire hatékony a propaganda, hogy hogyan működik a meggyőzés, az attitűdök megváltoztatása. Például az USA-beli National Research Council fizette Kurt Lewin 1943-as kutatását arról, hogy hogyan lehet háziasszonyokat meggyőzni arról, hogy belsőségeket főzzenek. A meggyőzés a második világháború alatt a kommunikációkutatás egyik fő témájává vált, s a háború után ez az irányzat a politika- és reklámkutatásban folytatódott.

Briñol és Petty (2012: 284) az attitűdmérések történetét három fázisra osztja. Az első a direkt, explicit önbevallási módszerek ideje, például ide tartozik Thurstone már röviden felvázolt módszere. A második szakasz az indirekt módszerek korszaka, ahol például a testi válaszokat vagy a viselkedést nézik, mert kérdéssé vált, hogy az önbevallós kérdések a tényleges attitűdöket mérik-e. Végül a harmadik szakaszban jelennek meg a modern módszerek, ahol automatikus, implicit attitűdöket mérnek. Ezek a módszerek az 1980-as évek vége óta jellemzők a kísérleti szociálpszichológiára – de például Robert Zajonc már korábban, az 1960-as években is végzett erre irányuló kísérleteket. Az ilyesfajta kutatásoknál például a spontán válaszokat kutatják, az attitűdök nem tudatos aktivizálódását.

Kutatások kimutatták, hogy az automatikus, valamint a deliberatív attitűdök nem egyeznek meg feltétlenül, s egymás mellett működnek (Briñol – Petty 2012: 302). Több olyan elmélet is született az 1980-as évek óta, amely a két folyamat egymás mellettségéből indul ki (Briñol – Petty 2012: 307), azaz abból, hogy az attitűd megváltoztatásának centrális (tudatos, racionális) és periférikus (tudatalan, érzelmi) útjai is vannak. Két ilyen nagy modell létezik a szakirodalomban:

az ELM az információfeldolgozási valószínűség modellje (*elaboration likelihood model*), valamint a szisztematikus és heurisztikus feldolgozás modellje, a HSM (*heuristic-systematic model of information processing*). Látni fogjuk, hogy a hazai társadalomtudományos/szociológiai kutatásokban ezek a friss, differenciált definíciók csak kis részben kapnak szerepet.

Előítélet-kutatások a szociálpszichológiában

Az attitűdkutatások egyik kitüntetett témája az előítélet, Magyarországon is számos ilyen kutatással találkozunk.² Az előítéletek kritikai/tudományos vizsgálata azonban nem annyira régi, mint talán gondolnánk; a második világháború előtt a fehér faj felsőbbrendűségét a társadalomtudományok számos képviselője megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte. A 20. század elején az USA-ban tudományos tényekkel is alátámasztották az „északi faj” felsőbbrendűségét, például a mediterránnal szemben. Az 1930-as években viszont már társadalmi problémaként jelentek meg a diszkrimináció és a sztereotípiák – párhuzamosan azzal, hogy a társadalmi távolság mint téma előtérbe került. Freud és a pszichoanalízis hatása a szociálpszichológiában ugyan csökkent, de a frusztráció-agresszió hipotézis magyarázatként szolgált az előítéletek meglétéhez. A faji diszkriminációt Floyd Allport, az attitűdkutatások egyik atyja is szóvá tette ebben az időszakban. Megállapítja, hogy léteznek pozitív és negatív attitűdök, de az emberek válasza inkább vagy nagyon negatív vagy nagyon pozitív, ha egy stigmatizált csoporthoz tartozó emberrel találkoznak.

A második világháború, a holokauszt megtörténte egy fontos új tudományos kérdéshez vezetett: hogyan történhetett meg a vézskorszak? Theodor W. Adorno (Adorno et al. 1950) korszakalkotó vizsgálatában kimutatta, hogy átlagos személyiségjegyek is megengedik, sőt, elősegítik az előítéletekre való fogékonyságot. A svéd kutató Gunnar Myrdal 1944-ben leírta (Myrdal 1944), hogy az amerikai társadalom egalitárius, de rasszista is egyben. Összefoglalásképp tehát megállapítható, hogy az előítélet a nyugati világban mint patológikus jelenség bukkant fel a tudományos diskurzusokban már a második világháború idején.

A második világháború után egyre több szociálpszichológiai lap foglalkozott előítéletekkel és sztereotípiákkal (Dovidio et al. 2012: 407). Moskovici, Rabbie vagy Tajfel zsidóként Európában bujkáltak, illetve raboskodtak, s nagyban hozzájárultak e tudományág fejlődéséhez a második világháború után az USA-ban, ahol

² Természetesen korántsem csak az előítéleteket kutatták Magyarországon az attitűdkutatók, de jelen írás középpontjában ezek a kutatások állnak.

az afroamerikai lakosság intézményi diszkriminációja súlyosbította ezen előítéletekkel sújtott csoport helyzetét. Az USA-ban a fekete emberjogi mozgalom vált fontossá, az 1950-es években betiltották az oktatási szegregációt, majd az 1960-as években a pozitív diszkrimináció is segíti a kisebbségi jogok védelmét; tehát a kisebbségek helyzete kitüntetett témává vált. Az előítélet-kutatással kapcsolatos tudományos szakirodalom gyors növekedése is ekkor, az 1960-as évek közepétől kezdődik.

Az amerikai szociálpszichológia a 20. század közepén keveset foglalkozott a csoportdinamikával, inkább az individuumra fókuszált. Európában viszont sokat foglalkoztak a „mi” és az „ők” dichotómiájával, több diszciplínában is (Dovidio et al. 2012). Henri Tajfel lengyel–angol szociálpszichológus például kimutatta, hogy már egy csoport két részre bontása is ellentétet szül, akkor is, ha semmi különbség nincs a két csoport között. Erre alapozva kifejlesztette a szociális identitás elméletét: az identitás egy kontinuum, a teljesen individuálistól egy csoporttagságig terjedően. Ebből következhet szerinte aztán versengés, diszkrimináció, kizsákmányolás a csoportközi viszonyokban. Tehát megállapíthatjuk, hogy a második világháború után inkább Európában jött létre a szociálpszichológia mint diszciplína. A magyar empirikus³ szociálpszichológiai kutatások is inkább a „mi” és az „ők” dichotómiájára, és nem a csoportdinamikára koncentráltak az elmúlt évtizedekben.

Az 1980-as évektől a társadalomtudósok rámutattak, hogy az előítélet egy teljesen normális kognitív jelenség, amelyet nem lehet csupán egy átmeneti, patológikus vagy megoldandó problémaként definiálni. Duckitt (2010), az előítélet-kutatások történetét áttekintve kimutatja, hogy ekkortól kezdve a tudományos diskurzusban jelen van az előítéletnek mint természetes jelenségnek a tárgyalása. Mindazonáltal az előítéletek által sújtott csoportok hátrányos helyzetét, az emancipáció lehetőségeit is kiemelten tárgyalják a szociálpolitikai jellegű kutatások. Ez egy olyasfajta kettősség, amely a magyar előítélet-kutatásokban is ismételten visszaköszön. Erős Ferenc (2017: 4) az előítélet-kutatások történetéről értekezve szintén megkülönbözteti a normatív és a leíró előítélet-felfogást. Erős szerint az 1950-es évek közepe körül normatív volt az előítélet-kutatás, utána inkább leíró, amely az előítéleteket a természetes, kiküszöbölhetetlen emberi jellemzők közé sorolta. A magyarországi előítélet-kutatásokat áttekintve viszont megállapíthatjuk, hogy ez az előítéletek természetességéről szóló elméleti felismerés a magyar empirikus előítélet-kutatások szövegeibe nem igazán szivárgott be; az előítéleteket általában kiküszöbölendő jelenségként ábrázolják a kutatók.

³ Az „empirikus” számomra mindig a „valóságot kutató” szinonimája.

Az új előítéletesség (Brown 1998), vagy más néven a „modern rasszizmus”, „averzív (idegenkedő) rasszizmus”, „finom (vagy puha) előítélet” fogalmak bevezetése egy következő fontos lépése az előítélet-kutatások történetének. A kutatók ekkortól a látencia növekedésére, az előítéletesség lappangó jellegére mutattak rá. Feltételezik, hogy az előítélet nem vész el, csak átalakul. Ennek a lappangóvá váló előítéletnek a legfőbb jellemzője, hogy a hagyományos módszerekkel nem igazán mérhető, mert a más csoportok iránti ellenszenv szimbolikusan vagy közvetett módon (félelem, kellemetlen érzés) jut kifejezésre; vagy az is lehet, hogy az averzió csak adott szituációkban aktiválódik, a kisebbségtől való félelmen, a kisebbségi jelenlétében érzett kellemetlen érzésen alapuló (Babusik é. n.), a mindennapok, az életvilág közegében tapasztalható *elkerülés* formájában (erről lásd bővebben Eröss – Gárdos 2008).

Előítélet-kutatások Magyarországon a rendszerváltás előtt

Előítélet-kutatásokat általában outgroupokkal kapcsolatban fennálló előítéletekről szoktak készíteni. Magyarországon sem volt ez másképp, noha találkozunk a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló kutatással is (például Heller 1967 vagy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont lejjebb bemutatott vizsgálatait). Az előítélet-kutatások hajnalán Magyarországon a kutatás főként a romákkal kapcsolatos előítéletekre koncentrált. A másik kitüntetett terület a zsidókkal kapcsolatos attitűdök vizsgálata, de az 1960–1970-es években részletes empirikus kutatás nem született az antiszemitizmusról (az antiszemitizmus komplex formáit taglaló korabeli kutatásokról kicsit lejjebb lesz szó).

A romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások a szocializmusban az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek a szocializmusban, az ideális szocialista embertípus esetében nincs semmi keresnivalója. Az előítéletek tárgyalásában felfedezhető, hogy azokat a nacionalizmus egyik veszélyes, megelőző fázisaként írják le; továbbá megfogalmazódik, hogy a szocialista társadalom fejlődése érdekében az előítéletek megszüntetésére kell törekedni. Ezek az ideológiai megfontolások némely műben erősebben, némelyben kevésbé erősen jelentkeznek az explicit szövegezés során, de általánosnak mondhatóak. A felvilágosodás ideáira is többször hívják fel a figyelmet a kor kutatói. A felvilágosodás szerint az előítéletesség az emberi fejlődés egy irracionális, tehát meghaladandó jellemzője. Álljon itt néhány sor egy előítélet-kutatás eredményeit bemutató szövegből: „Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos

misztikus elképzeléseket, és életre hívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából” száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az észszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbítte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebeteg betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnősként és veszélyesként kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel” (Tahin et al. 1972: 390).

Az előítélet a szövegben egy elmaradott kor csökevénye, amelyet le kell küzdeni, s a társadalomtudományos kutatás egyik célja az, hogy az előítélet csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük: „A pozitív mentálhigiénés eszmekör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. [...] Meg akarja változtatni az elmebeteg körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegezettséget, az elkülönítés-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. [...] Feladatául tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását [...]. Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsősorban ezt célozta” (Tahin et al. 1972: 403).

Az egyik első, romákkal kapcsolatos előítéletekről szóló munkát Márkus Mária és Heller Ágnes végezte (Heller 1967) az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kötelékében a hatvanas évek közepén Gyöngyös környéki falvakban, valamint Budapesten. Ennek keretében a megkérdezettek romákról és zsidókról is kérdezték. A vizsgálat sommás ítéletekre és előítéletekre való nagyfokú hajlandóságot mutatott ki. Az előítéleteket a szocializmusban (a hatvanas évektől kezdve egészen a rendszerváltozásig) több kutatásban is együtt tárgyalják a magyar nemzeti büszkeség létjogosultságának kérdésével, a nacionalizmus veszélyének lehetőségességével. Márkus Mária (1967) például az általános nemzeti büszkeség velejárójának tekinti azt, ha más nemzetek tagjait elítélik. Márkus szerint a haladás az, amire büszkék lehetünk, s csak ebben a tekintetben fogadja el a nemzeti büszkeséget (tehát olyan esetekben, amikor egy nemzet haladó szellemről tesz tanúbizonyságot). Márkus leszögezi, hogy nem azokat az ítéleteket tartja aggályosnak, amelyek a „kultúrsvonal kiegyenlítődéására irányulnak” (Márkus 1967: 64), tehát például a tisztaságot

és a munkát értéként jelöli meg⁴, hanem azokat, amelyek a cigányság egészéről adnak sommás megítélést. Heller (1967: 1297), ugyanerről a kutatásról értekezve szintén azt írja, hogy ha más népek tulajdonságait előítéletesen általánosítják a megkérdezettek, akkor nacionalizmusról tesznek tanúbizonyságot.

Egy másik korai szociológiai kutatás a romákkal kapcsolatos előítéletekről a *Világosság* hasábjain, valamint kötetben is megjelent, s az 1960-as évek végén végezték (Halász – Sipos 1969 és 1970). Ebben a kutatók általános iskolások faji előítéleteit kutatták, a terep a színház volt, s arra voltak kíváncsiak a kutatók, hogy megváltoztathatók-e a romákkal kapcsolatos előítéletek. Egy színdarabot nézettek meg diákokkal, melynek révén az előítéletek csökkentése is az egyik fontos célja volt a kutatásnak. A bemutatott előadás egy vidéki roma lány budapesti iskolai beilleszkedési nehézségeiről szólt. A kutatók három fázisban, összesen három hónap leforgása alatt vizsgálták meg a diákokat, volt kontrollcsoport is, akik nem látták a darabot. Bogardus-skálával dolgoztak a társadalmi távolság mérésének céljából. Két csoport („magyar és „roma”) összehasonlítása, továbbá az előítélet-csökkenés tartósságának vizsgálata volt a cél; a szerzőpáros szövegében kifejezte morális elköteleződését is (jelesül azt, hogy csökkenteni szeretné az előítéleteket): „Mégis aggodalommal vártuk a közel három hónap múlva végzett harmadik vizsgálat eredményeit, melyek – várakozásunkat meghaladó – tartós hatásról tanúskodnak” (Halász – Sipos 1970: 59).

Halász – Sipos expliciten rámutatnak a vélemények és a cselekvések közti különbségre (erről lásd bővebben: Erőss – Gárdos 2008): „Bármennyire megnyilatkozik is a véleményben az előítéletes attitűd [...], mégsem lehet állítani, hogy ha valaki másként ítéli meg a cigányokhoz, mint iskolatársakhoz vagy barátokhoz való viszonyt, mint korábban, úgy ennek arányában *másként is fog velük viselkedni* [...]” (kiemelés eredetiben) (Halász – Sipos 1970: 59).

Ezek a kutatók módszertani kérdésekben alapvetően és expliciten az angolszász szociálpszichológiai munkákra támaszkodtak már akkor is, ahogyan azt egy másik, ugyanebből az időszakból származó, a mentális betegségekkel kapcsolatos attitűdöket vizsgáló magyarországi kutatási beszámoló (Tahin et al. 1972) is bizonyítja. Ebben a kutatásban Likert-skálát használtak a kutatók. A felvilágosodásra, a racionalitásra való normatív hivatkozás is megjelenik szövegükben, az előítéletek csökkentése mint norma szerepel.

⁴ Érdekes megfigyelni, hogy az a kijelentés: „ha olyan ember, aki dolgozik, neki is joga van az élethez” (Márkus 1967: 64 – ezt említi, mint a tisztaságot és a munkát értékelő, elfogadható kifejezést), manapság nem feltétlenül számít elfogadhatónak.

Az egyik első empirikus kutatás volt ebben a témában Várnagy Eleméré, amit „Előítélet és cigányság” című 1972-es cikkében publikált. Várnagy Heller Ágnes (1966) meghatározó munkájára is hivatkozik, amikor megállapítja, hogy a faj fogalma ugyan nem létezik az emberiségben belül, de mint tudományos előítélet leszivárgott a köznyelvbe (Várnagy 1972: 102), s csoportokkal szembeni, de Várnagy szerint korrigálandó előítéletként jelenik meg. A szerző fotókat, illetve egy filmet mutatott gyerekeknek, és Bogardus-skálával mérte az előítélet-rendszereket: A 10-11 éves korosztályban nem mutatott ki előítéleteket a vizsgálata: „Egészséges, előítélet-mentes szemléletmódot tükröz szinte valamennyi válasz” (Várnagy 1972: 103). Az előítéletes mivoltot így kommentálja a szerző: „Nem faji előítéletek ezek, hanem alapvetően társadalmiak, melyek idősebb generációk örökségeként tapadnak rá ifjúságunkra is”. (Várnagy 1972: 108). Úgy véli, hogy a társadalom nem ismeri a „másik féle” (sic) cigányokat, akik „rendesen” élnek és dolgoznak. A szegénytelepi cigányokból általánosító attitűdöt kell a megismerés által „korrigálni” – ahogyan azt Heller Ágnes (1966) is javasolja:

Heller Ágnes 1966-os „Előítélet és mindennapi élet” című műve az egyik legjelentősebb korai magyar társadalomfilozófiai munka az előítéletekről. Heller megpróbálja összeegyeztetni az előítéleteknek az emberi gondolkodáshoz való szükségességének felismerését az előítéletek normatív elítélésével. Az ökonomikus gondolkodás, a sztereotipizálás mindennapi életbeli szükségszerűségére fűzi fel az előítéletről szóló elmélgését. Az általánosítást természetesnek gondolja, de megkülönbözteti a hamis és az igaz ítéleteket (Heller 1966: 88–89). A hamis általánosításokat szerinte a megismerés korrigálhatja kizárólag, viszont úgy látja, hogy vannak olyan ítéletek, amelyek „ellenállnak” a megismerésnek; ezeket előítéleteknek nevezi, s két kritériumukat említi meg: az egyik a másodlagos, lényegtelen vonások általánosítása, a másik az igazsággal szembeni makacs ellenállás. Az előítéletek forrása szerinte egyéni érdekek és a társadalom előítéletességével konform attitűd kényelmes volta, s elsősorban az egyéni partikuláris érdekekből ered (mint például a félelem, féltékenység, életforma védelem). Ha az emberek valóban, a „*pszichéig* hatolón” (Heller 1966: 100) felül tudnak emelkedni saját partikularitásukon, akkor meg tudnak szünni az előítéletek. Tehát az előítéletek megváltoztatása nem az „igazsággal” való szembesítés által valósulhat meg, hanem ha az egyén eltávolodik saját partikularitásától. Heller, Lukácsra és Spinozára támaszkodva, azt állítja, hogy a vallás és az előítélet gyökerei azonosak. A vallás, Heller szerint, a mítoszok kialakulásának egyik alapja is. A mítoszokat Heller előítélet-rendszereknek látja, de csak a 20. században, amikor is már kialakult a tudományos igazság, a tudományos feltárás lehetősége. Bizonyos világnézetek megvédenek az előítéletességtől, érvel Heller, s ilyen a kommunizmus. Heller

ellenzi, hogy az előítéletet az egyének örök pszichés tulajdonságaira vezessük vissza. Ugyanúgy azt is, hogy az előítéleteket a csoportkohézióval, a heteroszterotípiákkal magyarázzuk; szerinte a csoport fogalma értelmetlenül tág. Heller ezekkel szemben az osztálystruktúrával magyarázza a modern kori előítéletességet: „a polgári osztály minden eddigi uralkodó osztályt felülmúlóan előítéletet teremt” (Heller 1966: 138), mert ennek az osztálynak az az érdeke, hogy a saját ítéletrendszerét, ideológiáját társadalmilag általánosítsa. Léteznek olyan általános ítéletek, amelyek *nem* előítéletek. Ha az ítélet analitikus, akkor nem az (erre Heller olyan példákat hoz fel, amelyekben egy népcsoportról vagy egy rétegről azt állapítjuk meg, hogy még a fejlődés egy – hozzánk képest – korábbi szakaszában van, lásd Heller 1966: 145–146). Ha az ítélet viszont normatív, akkor az már szerinte előítélet.

Heller a faji sztereotípiákra, előítéletekre külön kitér. Szerinte léteznek bizonyos nemzeti karaktervonások, tehát lehet, hogy bizonyos népeknek egy „adott időben valóban több negatív karaktermegjelölés »jár«” (Heller 1966: 155); Heller itt arra utal, hogy retrográd vagy haladó szellemiségű-e a kérdéses nép. Ezek a sztereotípiák azonban nem feltétlenül utalnak előítéletekre. A különbség Heller szerint az, hogy igaz-e az az ítélet vagy sem. Ha nem, ha „mögüle kivész az igazságtartalom, ha a sztereotíp nem felel meg annak az objektív szerepnek, melyet az adott nép a történelem folyamán – az adott kor történelmében – játszott” (Heller 1966: 156), akkor az egy előítélet. Továbbá akkor is előítélet az ítélet, ha ellenáll a „felvilágosításnak, az igazságnak és a valóságnak” (Heller 1966: 157), valamint ha egy konkrét történelmi szituációban tanúsítottakból annak a népnek általános jellemzőire következett.

Heller problematikusnak látja, ha egy nemzeti, vallási, faji sztereotípiát egy konkrét személyre alkalmazzuk. Egy egyén akkor válik előítéletessé, hogy egy másik emberben rögtön azokat a tulajdonságokat keresi, amelyek saját csoportjának a tulajdonságai. Heller szerint rendkívül ritka, hogy az egyén magatartásának lényege megegyezne a csoportja tipikus magatartásának lényegével (Heller 1966: 159). Az előítéletes ember autonómiája szűkül, ő maga nem változik meg a világ megváltozásával, tehát megmerevedik.

Heller írásával csaknem egyidejűleg a szociológusok és szociálpszichológusok is elkezdtek érdeklődni az előítéletek iránt. Az osztálystruktúrával, amelyet Heller meghatározónak tartott az előítéletek magyarázatánál, nem igazán érveltek a témával foglalkozó szociológus és szociálpszichológus kutatók. Kérdőívekben szereplő állításokat sem különböztetted meg a kutatók az alapján, hogy a helleri értelemben „analitikusak” (tehát egy népcsoportra általánosítanak, de nem számítanak előítéletesnek) vagy „normatívak”-e. Viszont a vallásosság elutasítása szerepel más

előítélet-kutatónál is a magyarországi előítélet-kutatások korai szakaszában, az 1970-es években.

Az 1980-as évektől kezdve alapos, sokszor szociográfiai munkák jelennek meg a romák helyzetéről; ezekkel most csak az előítéletek kérdésére fókuszálva foglalkozom, s csak egy (de kiemelkedő) kutató, a cigányok helyzetét és a nem cigány-cigány viszonyokat taglaló Csalog Zsolt (1980) kapcsán. Csalog alapvetően szociográfiai módszerekkel kutatta a magyarországi romákat, ő volt az egyik legismertebb magyar romakutató a szocializmus korában. A romák helyzetét stigmatizálnak látta, s – az 1980-ig tartó időszakot jellemezve – arra jutott, hogy maga a cigány identitás negatív identitás, amely az előítéletre adott válaszként született.

„Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklórisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű ügyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, ügyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikáció, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől (Csalog 1980: 2).

Az előítéletek egyik következményeként írta le Csalog – Kemény Istvánhoz hasonlóan – azt a folyamatot, hogy a cigánytelepek felszámolása csak lassan, vagy egyáltalán nem haladt: „jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is.” (Csalog 1980: 5). Az iskola is az előítéletek megjelenésének egy fontos terepe Csalog szerint: „...a cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak (Csalog 1980: 11).

Csalog úgy látja, hogy noha több, korabeli társadalomkutató bízott az előítéletek jövőbeli csökkentésében, a valóság ezzel szemben az, hogy az előítéletek egyre nőnek; ezt ő egyértelműen negatív folyamatként ábrázolja.

„A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek háttérében kitapintható előítéletrendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „még meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak,

újraképződnek, s a valóban történeti eredetű előítéletek újjakkal egészülnek ki” (Csalog 1980: 17).

Csalog Kemény Istvánt és Bibó Istvánt említi szellemi forrásaként. Bibó 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című műve (Bibó 1984) Csalog számára utat mutat arra, hogy „miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta moralitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni” (Csalog 1980: 20). Bibó István Csalog, de más kortárs szociológusok, társadalomkutatók számára is példakép.

Csalogétól gyökeresen eltérő kutatási irány az, amely nem a *többségi társadalom attitűdjét*, hanem a *romák életmódját* jellemzi nem „illendőnek”, nem „megfelelőnek”. Egy a magyar társadalomban (is) elterjedt, sztereotipikus romakép manifesztálódásai tehát az ilyen kutatások. A rendszerváltozás idején is még megjelentek olyan munkák, amelyek a szocialista társadalomba nem illőnek, ahhoz nem méltónak festik le azt, ahogyan a cigányok élnek (lásd például Gyergyói 1990).⁵ A fő konklúzió az volt, hogy a szocialista társadalomba be kell illeszteni a cigányokat.

Forduljunk most az antiszemitizmus-kutatások területére. Vásárhelyi Mária (2016: 94) szerint az antiszemitizmus az egyik olyan téma, amely a rendszerváltozásig tabunak számított, és nem lehetett közvélemény-kutatás során rákérdezni. Például Lázár Guy, aki noha az 1970-es évektől kezdve kutatta a nemzetiségekkel kapcsolatos véleményeket, csak 1992-ben kérdezett rá először expliciten a zsidókkal kapcsolatos attitűdökre (Lázár 1996: 34). Vásárhelyi megállapítása nagy vonalakban valóban igaz, de néhány kivétel azért akad, ugyanis itt-ott már a hatvanas évektől kezdve találkozunk az antiszemitizmus témájával. Józsa Péter 1979-ben vizsgálta fiatalok körében azt, amit ő előítéletességnek nevez (A Bogardus-skála egyetlen elemével mérte az előítéletességet, azzal, hogy a megkérdezett lánya egy bizonyos csoporthoz tartozó taggal kötendő házasságát kifogásolná-e a megkérdezett, s rákérdezett a zsidókra és a cigányokra is; lásd Józsa 1979: 175). Több olyan kutatással találkozunk, amely az előítéletet (ebben az esetben az antiszemitizmust) egyszerűen egy legyőzendő attitűdként prezentálja (például Havas 1967).

Kende Péter és Kovács András (Kende 1984: VII; Kovács 1984: 3), az 1980-as évek első felében, Vásárhelyi későbbi megállapításait igazolva, úgy látják, hogy a „zsidókérdés”⁶ – ami számukra a zsidók magyarországi kortárs helyzetét jelenti – nem képezi nyilvános vita tárgyát Magyarországon. Kende is Bibóra hivatkozik,

⁵ Ez az írás részben helyi pártfunkcionáriusok munkája, de kisebb részben helyi romák is közreműködtek. Többek közt az alábbi témákat járja körül: telepfelszámolás, iskolába járás, helyi természetgyógyászati eljárások, étkeztetés, taníttatás, példák a jól beilleszkedőkről, diszkriminációról.

⁶ A zsidókérdés eredeti konnotációja a szerzők szerint az a vélekedés, hogy társadalmilag nem elfogadott, hogy Magyarországon zsidók élhetnek. Mivel viszont szerintük társadalmilag a zsidók

s rámutat, hogy utoljára (1984-ben íródott Kende szövege) Bibó volt az, aki igényesen foglalkozott a zsidók háború utáni magyarországi helyzetével. Karády (1984: 10) szerint a kommunizmus ideológiája szerint az antiszemitizmus „egy le-tűnőben lévő világ omladozó építményei közé” sorolandó, s ezzel együtt az antiszemitizmus megszüntetése a nemzeti partikularitások megszüntetésének igényéhez illik. Mégis figyelemre méltó, hogy a cigányellenességről számos írás született a szocializmusban, az antiszemitizmust pedig (néhány kivételtől eltekintve) gyakorlatilag nem mérték és nem tárgyalták a rendszerváltozás előtti Magyarországon.

Az, hogy a zsidóság egyáltalán nemzetiség-e, vitatott kérdés a rendszerváltás környékén született, zsidósággal kapcsolatos irodalomban. Kovács András 1989-ben például úgy érvel (Kovács 1989: 59), hogy nem az, mivel nincsen saját, közös nyelve és kultúrája, valamint anyrországa sem. Kovács szerint a magyar zsidók a sokrétű magyar nemzeti kultúra részei.

Megfigyelhetjük, hogy az előítéletek kutatása olyan, sokszor nagyon különböző csoportokat tételez kutatási objektumokként, s kutatja őket gyakorlatilag ugyanazokkal a módszerekkel, amelyek maguk a kutatók szerint is teljesen különböző ontológiai státussal rendelkeznek. A közös bennük az, s ezért kutathatják őket hasonló módszerekkel, hogy a kutatók szerint a csoporttagok előítéletekkel szembesülnek. Eklatáns példája ennek a magyarországi zsidóság, akik számára az 1970-es évek végén – egy nem hivatalos, zsidókkal készült interjúorozat tanulsága alapján – az egyetlen élő, zsidó történelmi tény az üldöztetés volt (Kovács 1984: 19), és csak homályos tudásuk volt esetlegesen szóba jöhető kulturális identitáselemekről.⁷ Kovács szerint a zsidók tudatának közös eleme a „mátság”, a „megkülönböztetés”, a „megbélyegzettség” (Kovács 1984: 19–20; íródott: 1980/1981). Ez az, amit aztán a Likert-, illetve Bogardus-skálával kutatnak a szociálpszichológusok. Kovács a zsidók elleni előítéletet nem felelteti meg az antiszemitizmusnak. Utóbbi akkor van jelen, ha általánosításokban fogalmazódik meg, és szankcionálást követel (Kovács 1984: 27). Politikai antiszemitizmus pedig akkor van jelen, ha azt írott szabályok, intézmények generálják, vagy programszerűen követelnek ilyeneket. Az előítéletesség tehát Kovács szerint az antiszemitizmus első lépcsője. Kovács egyértelműen Bibó Istvánt tekinti mintának, amikor az antiszemitizmus jelenségét magyarázza. Rámutat arra, hogy – a sartre-i állásponttal szemben, amely szerint az antiszemitizmus nem támaszkodik tapasztalatokra – a modern, „félresiklott”

magyarországi léte elfogadott, nem használták a szerzők ezt a kifejezést a Párizsban megjelent kötetük címében (Kende 1984: VII).

⁷ Az interjúalanyok kiválasztása elég esetlegesnek tűnik, mert egy olyan embert sem sikerült meginterjúvolni, akinek Izraellel szemben bármilyen lojalitásérzése lett volna (ezt a problémát meg is említi Kovács 1984: 19).

fejlődésű társadalmakban is fennmaradhatnak olyan társadalmi hatások, amelyek a zsidókat és a nem zsidókat elkülönítik egymástól (Kovács 1984: 20–21). Az antiszemitizmus veszélyes, diszkriminatív, nem követendő viselkedési mintákat eredményez; így válik ebben a fajta diskurzusban az előítéletesség negatívvá, elkerülendővé, veszélyessé.

Kovács (1984: 22) az általa a szórványos szakirodalom alapján felsejülő, zsidókkal szembeni előítéletek három típusát különíti el. Az első típus magja a zsidók magas státusának tételezése, a lusta, de hatalmat birtokló zsidók sztereotip képe (erről lásd például Csalog 1981: 203). A második az összetartó, egymást előnyben részesítő zsidók sztereotípiája. Kovács rámutat arra, hogy a szovjet típusú rendszerekben a származás, a megbízhatóság explicit, formális szempont is a társadalmi előnyök (például állások) kiosztásakor. Tehát zsidónak lenni esetenként valóban jelenthetett előnyt – míg más esetekben pedig hátrányt, s ez a tény pedig sokszor „rossz” szembesüléshez vezethet zsidók és nem zsidók között (Kovács 1984: 23–24), s újratermeli a „zsidókérdést”. A harmadik előítélettípus pedig a Szabó Dezső- vagy Németh László-féle kulturális antiszemitizmus, amely szerint a zsidók idegen, „nemzetet rothasztó” elemei a magyar társadalomnak. Kovács elemzi a kulturális antiszemitizmus létrejöttének és fennmaradásának tényezőit is, valamint az antiszemitizmus veszélyességét. Rámutat arra, hogy Kelet-Európában a független nemzeti létezés problémái mindmáig legitimek maradnak, noha a szocializmusban Magyarországon a nemzeti kérdés a cenzúra és az öncenzúra miatt nem fogalmazódott meg *politikai* terminusokban. Ezért a magyarok csak *kultúrnemzetként* tudtak identifikálódni (Kovács 1984: 25), s elfelejtik sokszor a kulturális és a gazdasági-politikai folyamatok közötti összefüggéseket. Ez a felejtés vezet aztán Kovács szerint ahhoz, hogy a nemzet fogalma összecúsúszik a „veszélyes, irracionális értelmezési tartományok(kal)” (Kovács 1984: 26), amelyekben nincsenek beépített biztosítékok az antiszemita következtetések ellen.

Kende Péter (1984: IX) abban a Párizsban megjelent kötetben, amelybe Kovács (1984) is írt, rámutat arra, hogy az első világháború végétől a második világháború végéig a kommunista mozgalom felső vezetése nagyrészt zsidókból állt. A háború után ugyan széles tömegeket integráltak a szocialista rendszer vezetésébe, de a jobboldali közgondolkodásban tovább élt az a „sztereotípiá”, hogy 1956-ig zsidó politikai uralom állt fenn (Kovács 1984: 14) – noha már Bibó rámutatott arra, hogy számos retorziót kellett a zsidóknak is elszenvedniük, s nem volt előny a zsidó származás sem az államosításoknál, sem a kitelepítéseknél (Kovács 1984: 14) sem. Az 1956-os forradalom során felbukkanó antiszemitizmus mértékéről is legendák keringenek (Kovács 1984: 15), természetesen hiteles társadalomtudományos vizsgálat akkoriban nem készült erről a kérdéstről. Az 1960-as évektől viszont

megfigyelhető egy kelet-európai politikai antiszemitizmus (Lengyelországban és a Szovjetunióban), amire a magyar zsidóság félelemmel reagált (Kovács 1984: 18).

A rendszerváltozás előtt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) is készített felméréseket az előítéletekről. A TK 1969 és 1988 között működött, először a Magyar Rádió keretei között, majd 1985 után önálló intézetként, egészen 1991-es megszűntetéséig. A közvélemény-kutatások többségét az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya rendelte meg, számos kutatás pedig a munkatársak kezdeményezéséből született (Vásárhelyi 2016: 95). A TK kutatásai során „az aktuális, főképpen gazdasági, társadalompolitikai kormányintézkedések fogadtatásának felmérése mellett igen nagy figyelem irányult a közgondolkodás mélyebb rétegeinek és hosszabb távú változásainak vizsgálatára. Így kiterjedt kutatások folytak a történelmi tudatról, a lakosság politikai, gazdasági, történelmi és egyéb ismeret-szintjéről, a társadalmi sztereotípiákról és előítéletekről, a tudásstílusokról, a gazdasági reform közgondolkodásbeli megjelenéséről” (Terestyéni 2009). A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban zajló kutatások zöme kérdőíves kutatás volt (Vásárhelyi 2012: 5; 2016: 93). Vásárhelyi szerint az akkori vezetés azért engedélyezte közvélemény-kutatások létrejöttét, mert nem tartott a hatalmának megtöresztésétől, s csak arra volt kíváncsi, mi az, amit az emberek nyilvánosan véleményként be mertek vállalni. A levéltári anyagokból kiderül, hogy már az 1970-es évek végén (például az 1978-as omnibusz-vizsgálatuk keretében⁸) nagyon részletesen kutatta a Tömegkommunikációs Kutatóközpont a cigányokkal kapcsolatos véleményeket és előítéleteket, a lakóhelyen, a munkahelyen, az iskolában tapasztaltakat, valamint a cigányokat érintő szociálpolitikai irányokkal kapcsolatos attitűdöket. Egy 1982-es felmérésben a cigány anyanyelvre/nyelvtudásra is rákérdeznek, valamint arra, hogy a cigányokat ugyanannyira/kevésbé/inkább kell-e támogatni, mint más rossz körülmények között élőket. Az 1985-ös magyarságkérdőívben is téma a cigány populáció. Ugyanazt a 32 jellemzőt kell osztályozni, mint amelyeket a magyarok és más nemzetiségek jellemzésére is felkínáltak. Csak a nem cigányoktól kérdeztek rá az ilyen és hasonló állításokkal való egyet nem értésre: „Cigányok sohasem fognak beilleszkedni a társadalomba”, „Lehetővé kell tenni, hogy a cigányok önállóan intézhessék ügyeiket”, „Rá kéne kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember”, „Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket”, „Nem szabad lemondaniuk a hagyományaikról” stb. A kutatási eredmények jellemzően nem jelentek meg nyilvánosan elérhető kiadványokban, azokat a párton belül hasznosították, de hogy hogyan, annak további kutatások tárgyát kell képeznie.

⁸ Számos TK-s kutatási anyag hozzáférhető a Vera and Donald Blinken Open Society Archives-ból, az alábbi összefoglalót az ott tárolt levéltári anyagok alapján állítottam össze.

Előítélet-kutatások a rendszerváltozás után

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik, mint annak magyarázata, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Például Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1997), akik a rendszerváltozás utáni előítélet-kutatások prominens szereplői közé tartoznak, az 1990-es évek közepén számos más kutatóhoz hasonlóan a rendszerváltozás negatív, a társadalmi különbségeket fokozó következményeire hívták fel a figyelmet: „A rendszerváltozás politikai, ideológiai és gazdasági következményei minden emberre óriási terhet róttak, főleg az elesettekre.” Barczy – Diósi – Rudas (1996) munkájukban egy 1995-ös *survey* kutatás eredményeit elemezve úgy érvelnek, hogy a rendszerváltás számos, korábban lappangó társadalmi attitűdöt hozott felszínre. Azt állítják, hogy e rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, s a konfliktusok, érdekellentétek erősödtek a társadalmi csoportok között. A szerzők úgy látják, hogy a fiatalok számára a nyílt előítéletesség új jelenség, mert a szocializmusban ilyesmi kevésbé volt tapasztalható. A kutatás során számos csoporttal szemben megjelenő előítéleteket vesznek számba: cigányok, zsidók, munkanélküliek, migránsok stb. A módszereket sztenderd *survey* módszereknek nevezhetjük. A válaszadók kijelentéseket olvashatnak, s az azokkal való egyetértést kell osztályozniuk. Az oktételezés az egyik ilyen sztenderd kérdéstípus, amellyel ebben a kutatásban például a munkanélküliség okaira kérdeznak rá. A kutatók a külső és a belső oktulajdonítás dichotómiáját használják értelmező kategóriaként, ahogyan ez ekkor és ezután is jellemző a magyar előítélet-kutatásokra. A belső oktulajdonítás előítéletes személyre vall, mert egy – a kutatók által a kérdőíves kérdésfeltevés alapján homogénnek elgondolt – „csoporthoz” tartozó egyén (egy roma, egy zsidó, egy fekete) bizonyos jellemzőihez kapcsolja az egyén társadalmi helyzetét. A külső oktulajdonítás pedig nem egy kisebbségi csoporthoz tartozó egyént, hanem a többségi társadalmat hibáztatja egy csoport helyzetéért.

Lássunk néhány, a magyarországi előítélet-kutatások akkori módszereire, kategóriáira tipikus esetet. A cigányokat érintő/velük kapcsolatos „problémák”-at és az azokra adott válaszokat több kutatásban is elemezték előítélet-kutatók. Például Barczy – Diósi – Rudas (1996) a „Van-e ma Magyarországon cigánykérdés?” kérdésével kívánták megtudni, hogy mi az, amit a népesség a legégetőbb problémának gondol a romákkal kapcsolatosan (ilyenek a bűnözés, a hátrányos helyzet, a népszaporulat, a „gátlástalanság”, hogy ezen csoport tagjai mások-e, mint a magyarok, a lenézés, hogy a romák elfoglalják-e helyet a magyarok előtt, a cigányokkal szembeni féltékenység). Arra is rákérdeztek, hogy milyen megoldásokat látnak jónak a megkérdezettek; a kutatók, ahogyan számos más kollégájuk is,

az asszimiláció/integráció és a kitelepítés tengelyén értelmezték a megoldási javaslatokat. A zsidókkal kapcsolatos előítéletekkel is foglalkoztak a szerzők. A „Ki a zsidó?” és egyes sztereotip állításokkal való egyet(nem) értést firtató tételek mellett a „Miben áll a zsidókérdés?” volt az egyik fontos téma. A „zsidókérdés” megoldására is rákérdeztek a szerzők, s szintén a „beolvadás – egymás mellett élés – kivándorlás” tengelyén helyezték el a válaszokat.

A média szerepe az előítéletek alakításában kitüntetett figyelmet kap a rendszer-változás utáni egy-két évtizedben. A romák nem megfelelő médiareprezentációjának toposzával viszonylag gyakran találkozunk, például Bernáth Gábor és Messing Vera munkáiban. Több elemzés is született arról, hogy a médiában hogyan reprezentálják a romákat. Számos kutatásban tartalomelemzés veszi górcső alá a kisebbségről szóló tudósításokat. A beszámolókból többször olvashatjuk azt, hogy mennyire káros a média előítéleteket generáló és megerősítő volta. Bernáth és Messing (1998) megállapítja, hogy a média a többségi sztereotípiákat felerősíti, hogy integráns aktív roma szereplők nemigen jutnak szóhoz, valamint hogy leginkább a romák és magyarok közötti konfliktusokra figyel a sajtó. Konklúziójukban fájlatják, hogy a „legfőbb károsultakká azok válnak, akikről ilyen módon beszélnek. Azok, akiknek az alávétettségét újratermeli a média azzal, hogy gondosan kiválasztott szerepekben, gyakran némaságra ítélve, a megbélyegzésüket ellenpontosítás nélkül továbbadva mutatja be” (Bernáth – Messing 1998: 84).

Nem csak kvantitatív kutatásokkal találkozhatunk természetesen. Bodor Péter (2002) például roma származású műsorkészítők helyzetéről, imposztorszindrómájáról ír, interjúkra alapozva. Neményi Mária (1998) védőnőkkel és roma nőkkel készített nagyszabású interjúk kutatásában tárgyalta az egymás iránt táplált előítéletek okait és következményeit, több különböző magyarországi roma csoport jellegzetességeit bemutatva, s ezáltal reflektálva arra az alapvető problémára is, hogy az esszenciálisan „cigányos” jellemzők kutatók általi tételezése nem feltétlenül és magától értetődően igaz. Ezzel az attitűddel talán kisebbségben van a korabeli szociológusok, szociálpszichológusok között. Például Erős Ferenc (1998), aki az 1990-es évek közepén folytatott két szociálpszichológiai kutatásáról számol be, a cigányok esszenciálisan eltérő kultúráját feltételezi. Ezzel nincsen egyedül a 20. század végi magyar szociológiában, hiszen számos kutató úgy teszi fel a kérdéseit, hogy a romákat és a zsidókat is kulturálisan homogén, és a többségi magyartól eltérő csoportként fogalmazza meg; gondoljunk csak az olyan és hasonló kérdésekre, hogy a cigányok olvadjanak-e be, vagy őrizzék-e meg hagyományaikat, vagy sajátítsák-e el a többség kultúráját.

Fontos megemlíteni, hogy az 1990-es években több nyilvánossá váló, az előítéleteket firtató kutatást finanszírozott mind a Soros Alapítvány, mind az állami

szervek (például a Belügyminisztérium vagy a Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Hivatal). Az American Jewish Committee is vizsgálódott Kelet-Európában, 1991-ben. Olyan kérdésekre voltak kíváncsiak, hogy hol nagyobb az antiszemitizmus, továbbá az Izrael iránti attitűdökre, a holokauszt emlékének ébren tartására, a pártpreferencia és az antiszemitizmus kapcsolataira. Tehát a rendszerváltozás utáni években mind a civil, mind az állami szféra hasonló kutatásokat finanszírozott ebben a témában.

Kovács András 1989 utáni antiszemitizmus-kutatásainak konklúziójában a rendszerváltást követő társadalmi változások szintén fontos szerepet kapnak (Kovács 2014). Szerinte a rendszerváltás után olyan folyamatok alakultak ki, mint ami a 19. századi modernizáció során: konfliktusossá váltak a társadalmi kapcsolatok, mert a szerzett státuszok megrendültek. Az 1990-es évek óta fontos kérdés a kutatók számára, nőtt-e vagy csökkent-e a zsidóellenesség az adott időszakban – s az előítéletesség mértékének számszerűsítése egyre fontosabb szerepet kap, a nemzetközi összehasonlítások, kutatási kooperációk egyre gyakoribbá válása miatt. Kovács András kiemelten foglalkozik az attitűdök és cselekvések közötti viszonytal is, ami nem feltétlenül jellemző általánosan a korabeli attitűdkutatások többségére. Meglátása szerint az előítéletesség az antiszemitizmus dinamikájának inkább előfeltétele és indikátora, mint kiváltója (Kovács 2014: 487). Léteznek olyan helyzetek, amelyekben nagy az előítéletesség, de az nem befolyásolja a társadalmi és politikai folyamatokat. Ha az antiszemita nyelv elfogadottá válik, akkor lesz robbanásveszélyes szerinte az antiszemitizmus. Viszont az előítéletesség, az antiszemita kultúra és politikai ideológia között nincs egyenes út, nem következnek szükségszerűen egymásból. Kovács a politikai elitnek fontos szerepet szán, mert szerinte az ő felelőségük, hogy kihasználják-e az antiszemita nyelvet saját céljaikra. Az előítéletek és a cselekvés közötti kapcsolat kérdése a 2000-es évekre vált aztán igazán jelentőssé, amikor az előítélet-kutatások fellendülését, gyakoribbá válását figyelhetjük meg. A rendszerváltozás után erősen átalakuló iskolarendszer előítéleteket megerősítő, illetve azokat enyhíteni bíró volta, az iskolarendszer intézményi és strukturális diszkriminatív jellemzői, valamint az oktatási szereplők előítéletei számos kutatás témáivá váltak. Az iskola mint a különböző társadalmi csoportok találkozási pontjának jelentősége felértékelődött, és sok kutatási narratívában megjelent az a kérdés, hogy mit kellene az iskolában kezdeni az előítéletek csökkentése érdekében. Erős (1998) a szocialista iskolarendszert úgy jellemzi, hogy erősen asszimiláló volt, egydimenziós értékrendszert és kulturális homogenitást közvetített. A rendszerváltás után Erős szerint megjelentek a társadalmi konfliktusok az etnikailag, kulturálisan stb. eltérő csoportok és a többség között. Szerinte az iskolának fontos szerepe van abban, hogy konfliktusokat kezeljen, továbbá a tolerancia, a megértés, az együttműködés elősegítésében.

Az iskolában lehetne a diszkriminatív gondolkodás kialakulását megakadályozni interkulturális nevelési programokkal, a befogadó társadalom attitűdjének lényegi megváltoztatásával

Az előítéletek témája a 2000-es évekre Magyarországon egyre erősebben a társadalmi különbségek és a diszkrimináció kutatásának kontextusában merül fel, s a kutatási beszámolók az előítéletek által sújtott csoportok diszkriminálásának egyik okaként, illetve előzményeként épp az előítéleteket nevezik meg – ahogyan tették azt már a szocializmusban is (lásd fenn). A TÁRKI által kiadott *Társadalmi riport* 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefoglalójában (Enyedi – Fábíán – Sik 2004) például azt sugallja, közvetlenül egymásba fordítható a cigányellenesség két formája, a verbális (előítéletek) és a cselekvésbeli (diszkrimináció) (erről lásd bővebben: Eröss – Gárdos 2008). Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a feltételezeten egyre erősödő előítéletességet, illetve az előítéletességnek a közéletben tapasztalható jelenlétét feltáró kutatások. Az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában.

Főképp a romák esetében kutatják az előítéleteket, mint hátrányos helyzetük egyik fő okát. A két fő csoport, akikkel szembeni előítéleteket vizsgálnak, még mindig a romák és a zsidók, de az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is megjelenik a 2000-es évek második felében (lásd erről például Takács Judit munkásságát, Takács 2007 és 2008, Takács et al. 2008). Takács és szerzőtársai *survey* és interjú vizsgálatokat végeztek magukat LMBT embereknek vallók körében, valamint a European Social Survey adatait is elemezték, amely az egész magyar populációt felöleli. A szerzők az előítéletek és a diszkrimináció fogalmait együtt tárgyalják.⁹ A nemi kisebbségekkel kapcsolatos kutatások megjelenése a nemzetközi szociológiai trendekbe illik bele, s jelzi azt, hogy az előítéletekkel kapcsolatos kutatások mind a rendszerváltozás előtt, mind utána erősen kapcsolódnak a nyugati trendekhez.

A *survey* korszakokon átívelően az egyik legjellemzőbb módszer az előítéletekkel kapcsolatos kutatások során. A fent prezentált előítélet-mérési skálákat továbbra is széleskörűen használják. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. Terepmunkám során e korszakban létrejött több kutatási publikációt elemezve kimutattam, hogy a magyar társadalmat egy alapvetően

⁹ „2007-ben zajlott le az első olyan átfogó kutatás, melynek célja az LMBT-emberek magyarországi helyzetének és társadalmi kirekesztettségük mértékének felmérése volt különös tekintettel a társadalmi előítéletek és a diszkriminációs gyakorlatok működésére és hatásaira” (Takács 2008: 52).

előítéletes társadalomnak mutatják be a kutatók (Gárdos 2016; 2017), s ez az alapvetés esetenként befolyásolja a kutatási módszertant, azt, ahogyan a kutatók feltesznek a kérdéseket, létrehozzák a változókat és elemzik az adatokat.

Ezzel összefüggően fontos kérdéssé válik, hogy a kérdőívekben mért előítéleteknek mi közük van társadalmi cselekvésekhez. Ehhez érdemes néhány egymással rokon fogalomról beszélni. Ugyanis az előítélet, a diszkrimináció, a társadalmi távolság és a cigányellenesség fogalmainak összemosódását figyelhetjük meg számos, előítéletekkel kapcsolatos kutatási publikációban: úgy tűnik, hogy a négy fogalom sok szövegben egymást határozza meg, egymásból következik, szétbogozhatatlan. Mégis érdemes analitikusan megkülönböztetni őket, hiszen az előítéletes attitűdből nem lehet a tényleges diszkrimináció mértékére, illetve a potenciális diszkrimináció esélyére következtetni.

Sokáig az volt az elterjedt vélemény, hogy az attitűdök mérésével az emberi cselekvést is előre lehet jelezni. Carl Murchison (1935; idézi Jahoda 2007: 186–188) viszont már az 1930-as években kritizálta az attitűdkutatásokat; könyvének bevezetőjében azt írja, hogy a szociológusok érdektelen dolgokba fektetnek nagy munkát, de nem tudjuk, hogy mi a baj a világgal, és valószínűleg mi fog történni vele. Richard LaPiere empirikusan kimutatta az 1930-as években, hogy a cselekvések és előítéletek nem feltétlenül rímelnek egymásra. A LaPiere-i felismerés ugyan nem igazán vált mainstream tudományosság részévé, sokszor mégis cselekvések okainak állítják be az attitűdöket – s nem csak a tudományos mezőben: például egy UNESCO-irat szerint a vélemények manipulációja okozza a háborúkat (Jahoda 2007: 183).

Gordon W. Allport (1999: 83–84) klasszikus, 1954-ben íródott művében a más csoportokkal szembeni elutasító viselkedés öt fokozatát különbözteti meg: szóbeli előítéleteség, elkerülés, hátrányos megkülönböztetés, testi erőszak, kiirtás. A legtöbb hazai előítélet-vizsgálat nem különbözteti meg az Allport által világosan meghatározott fokozatokat; ennek az a következménye, hogy az előítéletek meglétéből következtetnek diszkriminatív hajlandóságra, sőt akár erőszakos tendenciákra is, noha már Allport (1999: 84) rámutatott arra, hogy akár erős előítéletekből sem következik feltétlenül a diszkrimináció igénye.¹⁰

¹⁰ Például ismertet olyan, többek között LaPiere által vezetett kutatásokat, ahol az emberek által hangoztatott előítéletek sokszor homlokegyenest különböznek cselekvésüktől. Kínai és fekete vendégeket szinte kivétel nélkül szívesen láttak a harmincas évek Amerikájának szállodáiban, vendéglőiben és szórakozóhelyein, noha a kérdőíves vizsgálatokban ugyanezen hotel- és vendéglőtulajdonosok szinte kivétel nélkül „megtagadták” a kisebbséghez tartozó vendégek kiszolgálását.

Empirikus tudományantropológiai munkámban rámutattam (Gárdos 2017), hogy mennyire önálló életet élnek az aggregált, új változók, és hogy esetenként milyen laza az a translációs lánc, amely visszavezetné őket a korábbi változókhoz, a „nyers” adatokhoz vagy akár a megkérdezettek válaszaikhoz. Összecsúszik a jelen idejű egyéni percepció szintje és a jövőbeni kollektív cselekedetek szintje. Az integráció lehetetlensége, a konfliktusok kirobbanásának víziója, az elnyomott, előítéletekkel sújtott és ezért nap mint nap diszkriminált romák képe az az értelmezési horizont, amelyen számos hazai kutató az adatokat értelmezi.

Az antiszemitizmust a mainstream kérdőíves szociálpszichológiai felmérésekben a rendszerváltozás után hasonló módszerekkel mérték, mint a romákkal kapcsolatos előítéleteket: kijelentésekkel való egyetértés megjelölésével egy általában ötfokú skálán (Kovács 2014). Kovács András megkülönbözteti a kognitív antiszemitizmust és az affektív antiszemitizmust, ahogy ezt a szakirodalomban az 1980-as évek után fokozatosan egyre elterjedtebbé vált, amióta a kognitív és az automatikus attitűdöket megkülönböztetik (lásd fent). Az affektív antiszemitizmust mérik az olyasfajta kérdések, hogy „mennyire szimpatikus” egy bizonyos csoport („néger”, „románok”, „svábok” stb.). A Bogardus-skála szintén egy világszerte elterjedt mérési módszer, amely Magyarországon is évtizedek óta közkedvelt (mindezekről lásd fent). Azonban ez a módszer nem teljesen elfogadott a szakmában: Kovács (2007) rámutat, hogy az ő praxisában a Bogardus-skála mint a társadalmi távolságot jól mérő eszköz sokszor nem igazolódott be. Korábban rámutattam (Gárdos 2017), hogy a Bogardus-skála háttérben álló elképzelés a csoportok közötti társadalmi távolságról nem feltétlenül állja meg a helyét. Leírtam, hogy előfordult olyan eset egy próbakérdésen, amikor azzal indokolta meg egy válaszadó, miért fogadna el egy cigány szomszédot, hogy vannak csendesen viselkedő cigányok is; ez a válaszadó úgy fogta fel a kérdést, hogy csendes vagy hangos szomszédokat akar-e inkább. Tehát azt, hogy mire vonatkozik a kérdés, ebben az esetben különbözőképp fogta fel a kutató és a megkérdezett: a kutató két etnikum közötti társadalmi távolságot mér, a megkérdezett pedig (esetleg) bizonyos sztereotípiákra vagy tapasztalatokra gondol (arra, milyenek is lehetnek cigányok szomszédként vagy neki mik az ez irányú tapasztalatai).

A módszertani hagyományok, különösképpen az adatokhoz való viszony is jelentős változáson ment keresztül a magyarországi attitűdkutatásokkal kapcsolatos, az elmúlt 50 évben íródott szakirodalomban. A statisztikai módszertan egyre bonyolultabbá válása tükröződik a magyarországi szakfolyóiratokban, monográfiákban megjelentetett szociológiai, szociálpszichológiai írásokban is. Sokszor számos mérőszámot, intervallumot, mérőeszközt leírnak és részleteznek a szövegekben. Viszont dolgozik több olyan kutató, aki konzekvensen csak néhány alapvető

statisztikai adatot ad meg, s például együttjárások erősségét jelző mutatókat vagy konfidenciaintervallumokat nemigen látunk az ő publikációikban.

Az előítélet-kutatások innovatív megközelítését választotta 2006 és 2016 között a TÁRKI: kérdőíves felméréseikben rákérdeztek a piréz nevű csoporttal kapcsolatos attitűdökre és a velük kapcsolatban érzett társadalmi távolságra is. Csakhogy pirézek nem is léteznek: ezzel a módszerrel az általános (tehát nem egy ismert csoporttal szembeni) csoportközi idegenkedés mérését célozták a kutatók.

A vizsgált korszakra nem igazán jellemző, hogy a rasszizmus nemzetközileg elterjedt fogalmát használják (Feischmidt 2013). Feischmidt úgy érvel, hogy a rasszizmust úgy kell értelmezni, mint az uralom és ellenőrzés társadalmi hierarchiájára épülő módozatot, s használatával nemzetközileg elfogadott módon lehetne leírni azt a strukturális, intézményi és személyes attitűdökből egyaránt álló komplex jelenséget, amely jellemzi a romák magyarországi helyzetét. Ezzel ellentétben a rasszizmus kifejezéstől egyes kutatók azért ódzkodnak, mert használatukkal a romák egy, a magyartól különálló rasszként tételeződnenek.¹¹

A számítógépes munka széles körű elterjedése, a statisztikai adatkezelő programok kezelésének már az alapszintű egyetemi curriculumokba történő integrálása a statisztikai programcsomagok elterjedéséhez vezetett, s megkönnyítette a gépi elemzések kivitelezését. Jellemzőbbé válnak a nemzetközi részvétellel zajló, nagy, összehasonlító kutatások, és sok országot integráló adatbázisok használata. A módszertan területén van néhány újítás a *survey*-ekhez képest: a vizsgált korszak végén megjelenik a társadalomtudományos kísérlet módszere (Sik – Simonovits 2006), többször a *survey* módszerével párosítva, közös kutatási dizájnban. Ez a kísérleti módszer az Egyesült Királyságból és az USA-ból származik (Sik – Simonovits 2006: 72), ahol az etnikai diszkrimináció mérése volt az elsődleges cél. A kutatók a kísérletekkel Magyarországon tipikusan szintén az etnikai diszkriminációt kívánják mérni (Sik – Simonovits 2009). A kísérletekben olyan kontrollált helyzeteket igyekeznek létrehozni a kutatók, amelyben csak a kutatni kívánt tulajdonság meglétét próbálják változtatni, tehát például a különböző etnikumú, de amúgy lehetőleg hasonló munkakeresőkkel kapcsolatos viselkedési mintákat, esetleges diszkriminatív cselekedeteket mérik fel.

¹¹ Köszönöm Messing Vera velem e témában folytatott beszélgetését.

Összefoglalás

Tanulmányomban kifejtettem, hogy míg a második világháború előtt a fehér faj felsőbbrendűségét a társadalomtudományok számos képviselője megkérdőjelezhetetlen tényként kezeli, addig a világháború alatt és után, majd az 1960-as években kibontakozó magyarországi társadalomtudományokban is általában normatívan ítélik meg az előítéleteket, és negatív, megszüntetendő, hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenségként definiálják. Az előítéletek természetességéről szóló elméleti felismerés a magyar empirikus előítélet-kutatások szövegeibe nem igazán szivárgott be. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéletek a nacionalizmus egyik veszélyes megelőző fázisaként tárgyalódnak. A társadalomtudományos kutatás egyik célja akkoriban az volt, hogy az előítéletek csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kellett törekedni. Az 1970-es években a felvilágosodásra, a racionalitásra, és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyosan megjelenik az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben. Elvértve találkozunk olyan társadalomtudományos írásokkal is, amelyek az előítéletek kialakulását történeti szempontból elemzik. A cigányellenességről számos írás született a szocializmusban, az antiszemitizmust pedig (néhány kivételtől eltekintve) gyakorlatilag nem mérték és nem tárgyalták a rendszerváltozás előtti Magyarországon.

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik annak magyarázataként, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Ezekben azt állítják, hogy a rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, s a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. Az elmúlt 20 évben az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Az előítéletek és a cselekvés közötti kapcsolat kérdése a 2000-es évekre vált aztán igazán jelentőssé, amikor az előítélet-kutatások fellendülését, gyakoribbá válását figyelhetjük meg. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. A kutatók, míg sokszor az előítéletekről beszélnek, valójában a diszkriminációról kívánnak állításokat tenni. A 21. században jelenik meg az LMBT emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is.

Irodalom

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
- Allport, G. (1935): Attitudes. In Murchison, C. (ed.): *Handbook of Social Psychology*. Worcester, Mass.: Clark University Press, 798–844.
- Allport, G. (1999 eredetileg angolul 1954): *Az előítélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Babusik F. (é. n.): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bernáth G. – Messing V. (1998): *Vágóképként, csak némában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Barczy M. – Diósi P. – Rudas J. (1996): *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest: Animula Kiadó.
- Bibó I. (1984): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó I.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bodor P. (2002): Roma származású műsorkészítők helyzete a magyar médiában. In Tabajdi Csaba (szerk.): *Esélyek és veszélyek: A kisebbségi önzonosság megőrzésének európai tapasztalatai*. Budapest: Codex Print Kft., 294–300.
- Bogardus, E. S. (1925): Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, (9): 299–308.
- Briñol, P. – Petty, R. E. (2012): The history of attitudes and persuasion research. In Kruglanski, A. – Stroebe, W. (eds.): *Handbook of the history of social psychology*. New York: Psychology Press, 285–320.
- Brown, R. (1998): Régi és új előítéletek. In Erős F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 211–237.
- Csalog Zs. (1980): A Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In Bence Gy. – Csoóri S. et al. (szerk.): *Bibó-émlékkönyv*. 2. kötet. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 522–545.
- Csalog Zs. (1981): *A tengert akartam látni*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csepeli Gy. – Székelyi M. – Örkény A. (1997): Szertelen módszerek. In *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Darwin, C. (1965 [1872]): *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Chicago, IL: University of Chicago.
- Dovidio, J. F. – Newheiser, A-K. – Leyens, J-P. (2012): History of intergroup relations research. In Kruglanski, A. – Stroebe, W. (eds.): *Handbook of the history of social psychology*. New York: Psychology Press, 407–430.

- Duckitt, J. (2010): Historical overview. In Dovidio, J. F. et al.: *The SAGE Handbook of Prejudice. Stereotyping and Discrimination*. New York: Psychology Press, 29–44.
- Enyedi Zs. – Fábrián Z. – Sik E. (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Erős F. (1998): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József – Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.
- Erős F. (2017): Előítéletek: a vágy ideológiái. *Filozófiai Szemle*, (1): 68–77.
- Eröss G. – Gárdos J. (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In Eröss G. – Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 49–82.
- Feischmidt M. (2013): Rasszizmus és média. In Bogdán M. – Feischmidt M. – Guld Á. „*Csak Másban*”. *Romareprezentáció a magyar médiában*. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 111–122.
- Gárdos J. (2020): Normativitás a szociológiában a magyarországi előítélet-kutatások példáján. *Szociológiai Szemle*, 2020 (1), 63–80.
- Gárdos J. (2016): A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja. Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről. *Replika*, (99): 67–85.
- Gárdos J. (2017): *Tudáslétrehozás a mai magyar szociológiában: Egy esettanulmány*. Disszertáció. PTE.
- Gyergyói S. (1990): *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. Debrecen: Mozaik Kiadó.
- Halász L. – Sipos J. (1969): *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halász L. – Sipos J. (1970): Cigányok. Faji előítéletek változása általános iskolai tanulók színházi élményében. *Világosság*, (1): 56–60.
- Havas Á. (1967): Nacionalista hatások gyermekeinkre. *Társadalmi Szemle*, (március): 97–111.
- Heller Á. (1966): Előítélet és mindennapi élet. In uő.: *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–170.
- Heller Á. (1967): Mi a magyar most?. *Kortárs*, (augusztus): 1297–1308.
- Jahoda, G. (2007): *A history of social psychology: from the eighteenth-century enlightenment to the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Józsa P. (1979): Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban. II. *Világosság*, (3): 173–181.

- Karády V. et al. (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.
- Kende P. (1984): Bevezető. In Karády et al: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, V–XV.
- Kovács A. (1984): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In Karády et al: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 1–35.
- Kovács A. (1989): Zsidóság – nemzetiség. *Hitel*, 2 (29): 59.
- Kovács A. (2014): Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon. In *Társadalmi Riport*, 13 (1): 486–508.
- Lázár G. (1996): *Többség-kisebbség: tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Lippmann, W. (1922): *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Márkus M. (1967): Büszkeség és előítélet. *Valóság*, (4): 63–64.
- Murchison, C. (1935): *A Handbook of Social Psychology*. London: Clark University Press – Oxford: Oxford University Press.
- Myrdal, G. (1944): *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York: Harper & Brothers.
- Neményi M. (1998): Terhesség, szülés, gyermekgondozás. Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében. *Esély*, 9 (2).
- Park, R. E. (1924): The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations. *Journal of Applied Sociology*, (8): 339–344
- Sik E. – Simonovits B. (2006): A diszkriminációtesztelés módszeréről. *Esély*, (4): 72–85.
- Sik E. – Simonovits B. (2009): A diszkrimináció mérése kérdőíves és tesztmódszerekkel. In Fazekas, K. – Lovász, A. – Telegdy, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 118–132.
- Tahin T. et al. (1972): Kísérlet az elmebetegséggel szembeni attitűdök tanulmányozására. Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban. *Szociológia*, (3): 383–406.
- Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008): A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*, 19 (3): 16–54.
- Takács J. (2007): Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. *Educatio*, 16 (1): 67–83.
- Takács J. (2008): Magyar LMBT-tematikájú társadalomtudományos kutatási irányok. *Kultúra és közösség*, 12 (2): 50–56.

- Terestyéni T. (2009): Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... A TK 40 konferencián 2009. október 1-jén a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás. <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeloadas.htm>. Letöltés ideje: 2019. 07. 18.
- Thurstone, L. L. (1928): Attitudes Can Be Measured. *American Journal of Sociology*, (33): 529–554.
- Várnagy E. (1972): Előítélet és cigányság. *Baranyai Művelődés*, (4): 101–109.
- Vásárhelyi M. (2012): Report on the research conducted from 01.06.2012 to 31.07.2012 on the topic “Public opinion and media research in Hungary, 1969–1991” supported by the International Visegrad Fund. <http://www.osa-archivum.org/files/fellowships/visegrad/reports/2012/VASARHELYI-201204.pdf> Letöltés ideje: 2020. 10. 24.
- Vásárhelyi M. (2016): Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, XVI (1): 93–96.
- Znanięcki F. – Thomas W. I. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.